

درآمدی بر ابعاد و زمینه‌های تربیت در صحیفه سجادیه

مهدی سبحانی‌نژاد استادیار دانشگاه شاهد تهران

حمید علّین

چکیده

طرح مفاهیم بلند اخلاقی - تربیتی و حقائق دینی با زبان دعا در صحیفه سجادیه، شاهکاری است که تنها امام سجاده (علیه السلام) در روزگار اختناق اموی توانست از عهده آن برآید. در این مقاله، نگاه فراگیر امام (علیه السلام) به مسأله تربیت در ابعاد ششگانه اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به همراه ابواب و زمینه‌های مصداقی آن، مورد بررسی تحلیلی و آماری، قرار گرفته است.

درآمد

آن بعد خاص تکمیل خواهد شد. از سوی دیگر، منظور از زمینه‌های تربیت در هر یک از ابعاد نیز مصداق عینی در زندگی فردی و اجتماعی است که باید توسط اولیای تربیتی برای انسان فراهم شود تا در سایه آن فرصتها، تجربه‌ها و ممارستهای انسان به کمال رسد. ابراهیمی فر در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به مبانی، اصول، روشها و اهداف تربیتی در

ابعاد تربیت، حیطه‌هایی است که با توجه به جنبه‌های جسمانی و روحانی انسان، لازم است وی در آنها تربیت شود تا اعتلا یابد و به قرب الهی برسد. منظور از ابواب تربیت نیز وجوه اساسی مطرح در هر یک از ابعاد است. در واقع با در کنار هم قرار گرفتن ابواب مطرح شده در هر بعد، انسان در آن بعد تربیتی جامعیت می‌یابد و تربیت وی در

صحیفه سجاده» مبانی تربیتی مطرح شده در ادعیه صحیفه را شامل خود دوستی، خدادوستی، کمال‌خواهی، میل به جاودانگی، خوف و رجا، غفلت، دنیا دوستی و اختیار دانسته و همچنین کنترل و هدایت، تقوا، تذکر و زهد را به عنوان اصول تربیتی مأخوذ از صحیفه سجاده نام برده است و در خصوص روشها، از سه روش شناختی، گرایشی و رفتاری یاد کرده و در مورد هر یک نیز مصادیقی را ذکر نموده است (ابراهیمی فر، ۱۳۸۱).

صفای مقدم در پژوهشی با عنوان «اصول و اهداف تعلیم و تربیت از دیدگاه امام سجاده (علیه السلام)» اصولی از جمله تربیت‌پذیری انسان، ضعف و محدودیت انسان و آزادی انسان را به عنوان اصول تربیتی از دیدگاه امام سجاده (علیه السلام) معرفی و تحلیل کرده است (صفای مقدم، ۱۳۶۶).

در معدود پژوهشهای تربیتی انجام شده در خصوص صحیفه سجاده، تا به حال به بررسی ابعاد، ابواب مطرح در آنها و زمینه‌های مصادیقی هر یک از ابواب مذکور، پرداخته نشده است. بنابراین، پژوهش حاضر در خصوص صحیفه سجاده، مطرح و سعی شده با بهره‌گیری از روش علمی تحلیل اسنادی به استخراج سه زمینه مذکور

(ابعاد تربیت، ابواب اساسی مطرح در هر یک از ابعاد و زمینه‌های مصادیقی هر باب) پرداخته شود و در این راستا سؤالهای اساسی ذیل طرح شده و مورد بررسی قرار گرفته است:

- ۱- ابعاد تربیت از منظر امام سجاده (علیه السلام) کدام است؟
- ۲- هر یک از ابعاد تربیت از منظر امام سجاده (علیه السلام) شامل چه ابوابی می‌باشند؟
- ۳- از منظر امام سجاده (علیه السلام) هر یک از ابواب مطرح شده در ابعاد تربیت چه زمینه‌هایی را دربر می‌گیرند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر از نوع تحلیل اسنادی بوده که طی آن مفاد ادعیه صحیفه سجاده امام سجاده (علیه السلام) مورد تحلیل قرار گرفته است.

جامعه، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل، متن کامل ادعیه صحیفه سجاده امام سجاده (علیه السلام) بوده و لذا در این پژوهش به واسطه لزوم جامعیت نمونه، نمونه‌گیری انجام نشده و کل جامعه آماری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

ابزار گردآوری داده‌ها

پژوهش به تفکیک و طبقه‌بندی سه زمینه مذکور و انعکاس آنها در جداول مرتبط و شرح کیفی هر یک از جداول پرداخته شده است.

از واریسی باز و بدون پیش سازمان‌یافتگی که در آن شش موقعیت برای ثبت آدرس، متن عربی، متن فارسی، ابعاد، ابواب و زمینه مصداقی تعبیه شده بود، استفاده شد. واحد تحلیل محتوی مجموعه؛ جملات، عبارات و مضامین موجود در ادعیه صحیفه سجادیه بوده است. روایی ابزار به وسیله صاحب‌نظران و پایایی آن به وسیله محاسبه ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل انجام شده اولیه با تحلیل انجام شده توسط متخصص دیگر به دست آمده که نتیجه حاصله برابر با ۸۷٪ بوده است.

یافته‌های پژوهش

در اینجا به تحلیل سؤالهای پژوهش پرداخته خواهد شد.

بررسی سؤال اول پژوهش

ابعاد تربیت از نظر منظر امام سجادی^{علیه السلام} کدام است؟

بنابر نتایج تحلیلهای انجام شده در خصوص ابعاد تربیت از منظر امام سجادی^{علیه السلام} و طبقه‌بندی به دست آمده از آنها طی جداول شماره یک تا شش پژوهش، شش بعد تربیتی از منظر امام سجادی^{علیه السلام} شناسایی گردید که شامل ابعاد اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌باشد (جداول شماره یک تا شش آمده در شرح سؤالهای دوم و سوم پژوهش)^۱.

شیوه اجرا و مراحل انجام پژوهش

با استفاده از شکل واریسی به تحلیل محتوی جملات، عبارات و مضامین مربوط به ادعیه امام سجادی^{علیه السلام} در صحیفه سجادیه^۱ پرداخته شد. بر این اساس، پس از برخورد با جملات، عبارات و مضامینی در راستای هر یک از سه زمینه مذکور، موارد فوق به تفکیک با ذکر شش مورد گفته شده در ابزار مذکور درج می‌گردید.

روش تحلیل داده‌ها

به منظور تحلیل داده‌های حاصل از ابزار

۱- صحیفه سجادیه مورد استفاده در تحلیل، نسخه صحیفه سجادیه، ترجمه سپهر خراسانی به شرح آمده در فهرست منابع بوده است.
۲- از آنجا که بین یافته‌های مرتبط با سه سؤال پژوهش،

بررسی سؤالهای دوم و سوم پژوهش^۱

۲- هر یک از ابعاد تربیت از منظر امام سجاده^{علیه السلام} شامل چه ابوابی می‌باشند؟

۳- از منظر امام سجاده^{علیه السلام} هر یک از ابواب مطرح شده در ابعاد تربیت چه زمینه‌هایی را دربر می‌گیرد؟

نتایج حاصل از تحلیل انجام شده، بیانگر آن است که از منظر امام سجاده^{علیه السلام} تربیت دارای شش بعد اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. و در اینجا پس از ذکر هر یک از ابعاد تربیتی مذکور، ابواب تربیتی مطرح شده در هر یک از ابعاد و سپس زمینه‌های مصادیقی هر یک از ابواب مطرح و بحث خواهد شد.

۱- بعد تربیت اعتقادی

از منظر امام سجاده^{علیه السلام} بعد تربیت اعتقادی دارای چهار باب توحید، نبوت، امامت و معاد می‌باشد:

۱-۱. باب توحید

در باب توحید، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده^{علیه السلام} به دست آمده، عبارتند از:

۱-۱-۱. وحدانیت و ربوبیت خدا: تو خدایی، جز تو خدایی نیست. واحد و یگانه، بی‌مثل و مانند... (صحیفه سجاده، ترجمه سپهر

خراسانی، دعای ۴۷).

۱-۱-۲. ایمان به خدا: به روان مقدس محمد و آل محمد درود فرست و ایمان ما را با یقین و اخلاص بیاری (ص س، د ۲۹).^۲

۱-۱-۳. دوری از شرک: سپاس خدایی را که خود را بر ما شناساند و... ما را بر اخلاص به یگانگی خود راهنمایی نمود (ص س، د ۱).

۱-۱-۴. ذات خداوند: سپاس مخصوص خداوندی است که اول است، بدون اینکه اولی بر او پیشی گرفته باشد و آخر است بدون اینکه آخری بر او متصور گردد (ص س، د ۱).

۱-۱-۵. صفات خداوند: از جمله صفاتی که امام سجاده^{علیه السلام} برای خداوند متعال ذکر کرده‌اند، شامل قادر، عالم، صمد، عظیم،

→ پیوستگی برقرار بوده و ذکر ابعاد مذکور در اینجا و مجدداً تکرار آنها در شرح یافته‌های سؤالهای دوم و سوم، مطلوب نبوده است، به اجبار از درج مطالب مذکور در اینجا پرهیز شده و با عنایت به طرح کامل آنها طی بررسی سؤالهای دوم و سوم در اینجا صرفاً به ذکر آنها بسنده شده است.

۱- بنابر شرح آمده در بند فوق، به واسطه پیوستگی تحلیل و ارائه یافته‌ها در اینجا نیز یافته‌های سؤالهای دوم و سوم همزمان ارائه شده است.

۲- برای اختصار: «ص س» منظور صحیفه سجاده ترجمه سپهر خراسانی است، به علاوه «د» مخفف شماره دعا است.

کبیر، قادر، عادل، منعم، حکیم، رزاق، حلیم
... است.

۱-۲. باب نبوت

در باب نبوت زمینه‌های تربیتی که از امام
سجاد(ع) به دست آمده، عبارتند از:

۱-۲-۱. وحی: پیامبر حامل وحی الهی
است. آنجا که می‌فرمایند: به روان پاک
محمد(ص) که امانت‌گذار وحی و برگزیده
خلق و... درود فرست (ص س، د ۲).

۱-۲-۲. رسالت نبی اکرم(ص): محمد(ص)
دین مقدس تو را در زمین آن‌چنان که سزاوار
بود با علو عظمت جلوه‌گر ساخت و... هر
چند خلاف میل مشرکان بود (ص س، د ۲).

۱-۲-۳. در وصف پیامبر و خدمات و سیره
نبی اکرم(ص): محمد(ص) امام رحمت و
واسطه فیض و پیشوای خیرات، اصلاحات و
کلید برکات و نعمت بود. محمد(ص) دین
مقدس تو را در زمین آن‌چنان که سزاوار بود
با علو عظمت جلوه‌گر ساخت، آن‌چنان که
جان عزیز خود را به رضای تو در راه جهاد
مقدس خویش بر کف گذاشت، تن نازنین
خود را نیز به خاطر تو (خدا) در طوفان
حوادث به مشقتها و رنجها تسلیم فرمود (ص
س، د ۲).

۱-۲-۴. تکریم و بسزرگداشت پیامبر:

پروردگارا! روح مقدس محمد(ص) را در
اعلیٰ علین به جوار خویش بپذیر و به پاداش
رنجها و زحمتهایی که آن روح مقدس در راه
رضای تو و سعادت بندگان تو به خود
پذیرفته، قسین رضا و مسرتش فرمای.
آن‌چنان بر منزلت و مرتبتش بیفزای که از
آفریدگان تو کسی همسنگ و هموزن وی
نباشد و بر فرشتگان مقرب و پیامبران مرسل
تو برتری و مهتری گیرد و همچنان فرزندان
صالح و پیروان صادق او را از شفاعت و
محبتش بهره‌مند ساز و بیش از آنچه ما را به
اکرام و انعام وعده فرموده‌ای انعام و اکرام
فرمای (ص س، د ۲).

۱-۲-۵. اصحاب پیامبر: خداوند! به
اصحاب گرامی محمد(ص) درود باد که حق
صحبت ادا کرده و تکلیف دوستی را به
درستی ایفا داشته‌اند؛ آنان که در رنجها و
مشقتها، در پیکارهای خونین، در مهالک و
معارک از مرگ نهر اسیده‌اند و پروانه صفت
در پیرامون شمع وجودش پرواز کرده‌اند و...

۱-۲-۶. درود بر پیامبر و خاندان او: در سی
دعا از ۵۴ دعای صحیفه سجاده، امام
سجاد(ع) به پیامبر و خاندان او درود
فرستاده‌اند. شماره دعاهای مذکور شامل
دعاهای شماره ۳-۴-۶-۱۱-۱۲-۱۳-۱۷-
۱۸-۲۰-۲۱-۲۲-۲۳-۲۴-۲۷-۳۰-۳۱-

۳۲ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۵ - ۴۲ - ۴۳ - ۴۴ - ۴۵ - ۴۷ - ۴۸ - ۵۴ و ۵۹ است.

۱.۳ باب امامت

در باب امامت زمینه‌های تربیتی که از امام سجاد(ع) به دست آمده، عبارتند از:

۱.۳-۱. خلفا و جانشینان پیامبر: با آنکه امام سجاد(ع) در عصری زندگی می‌کردند که در اختناق و سختگیری بر شیعیان از دوره‌های کم‌نظیر است، ایشان مسئله خلافت و جانشینی پیامبر اکرم(ص) را مطرح کرده و در این باره در دعای ۴۷ می‌فرمایند: درود بفرست بر پاک‌ترین اهل بیت او، آنهایی که تو برای اجرای اوامر و احکامات سرمشق قرار داده‌ای و خزینه‌های علم تو هستند و حافظان کیش تو‌اند و جانشینان تو در زمین هستند و برهان و دلیل اثبات خویش بر بندگان قرار داده‌ای و... (ص س، د ۴۷).

۱.۳-۲. وظایف متقابل امام و امت: ... طاعتش را فرض و از طغیان او منع کرده‌ای و به امتثال فرمانهایش فرمان داده‌ای و از عدم امتثال فرمانهایش برحذر داشته‌ای و اینکه کسی بر او نه تقدم جوید و نه تأخر و بر خلافتش به هر تقدیر قدم بردارد (ص س، د ۴۷).

۱.۳-۳. وجود حجت خدا در هر عصر و دوره:

پروردگارا! به هر روزگار بر روی زمین، دین تو در سایه بنده‌ای از بندگان برگزیده تو پناه گیرد و در حمایت وی تأیید و تشدید گردد. این بنده برگزیده تو امام مردم باشد و اقوام و ملل را به سوی رضوان تو هدایت کند؛ زیرا رشته‌ای با رشته تو مربوط دارد (ص س، د ۴۷).

۱.۴ باب معاد

در باب معاد زمینه‌های تربیتی که از امام سجاد(ع) به دست آمده، عبارتند از:

۱.۴-۱. مرگ: امام(ع) در خصوص مرگ، در دعاهای مختلف سعی در توجه دادن اذهان به این موضوع دارند که مرگ همه کس، محتوم است و کسی را از آن فراری نیست و در این باب غنی و فقیر، عالم و امی فرقی با هم ندارند؛ از جمله در بخشی از دعای اول می‌فرمایند: ... آدمیزاده خواه در مکنت و خواه در نکبت به همراه شب و روز به سوی اجل خویش گام برمی‌دارد و دم به دم از ابتدا به سمت انتهایش می‌رود. چه توانگرانی که در غنا به سر می‌برند و چه تهیدستانی که رنج بی‌نوایی و محنت فقر می‌کشند، بالاخره روزی دنیای خود را بدرود خواهند گفت و به اجل مسلم و محتوم خویش خواهند رسید (ص س، د ۱).

۱۴۲-۱. یاد مرگ: می‌فرمایند: مرگ را همیشه نصب العین ما قرار بده و چنان نکن که گاهی آن را از یاد ببریم و گاهی نبریم، بلکه همیشه به یاد ما بدار (ص س، د ۴۰).
 ۱۴۳- بهشت و دوزخ: به این نکته تکیه دارند که دعوت حق تعالی به سوی بهشت است و این ابلیس است که انسان را به سوی جهنم رهنما است؛ از جمله در بخشی از دعای ۱۶ می‌فرمایند: من یقین دارم که

دعوت تو به سوی بهشت برین است و اغوی شیطان به جانب جهنم رهنمون می‌شود (ص س، د ۱۶).
 ۱۴۴- قبر و عالم برزخ: می‌فرمایند: ای مولای من، چون رنگ و حال دگرگون گردد و تنم به پوسیدگی گراید و اعضا و مفاصلم از هم گسیخته شود و از هم متلاشی گردد، وای بر من از آنچه درباره‌ام خواهند به جا آورند (ص س، د ۵۳).

جدول شماره ۱: تربیت در بعد اعتقادی

بعد	ابواب	زمینه‌ها
تربیت در بعد اعتقادی	توحید	وحدانیت و ربوبیت خداوند - ابعاد ه خدا - شریک - ذات خداوند - صفات خداوند
	نبوت	وحی - رسالت نبی اکرم - وصف پیامبر خدا - تکریم و بزرگداشت پیامبر - اسباب پیامبر - دوره بر پیامبر
	ادوات	خلقا و جاننجان پیامبر - وظایف مقابل امام و است - وجود حجت خدا در هر عصر و دورا
	معاد	مرگ و رستاخیز - یاد مرگ - بهشت و دوزخ - نور و ظلم در برزخ

۲- تربیت عبادی

از منظر امام سجاده علیه السلام بعد عبادی دارای سه باب می‌باشد. این ابواب شامل آموزش قرآن و احکام، اطاعت و بندگی و ذکر و دعا می‌باشند:

۲.۱ آموزش قرآن و احکام

در باب آموزش قرآن کریم، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده،

عبارتند از:

۲.۱.۱. جایگاه قرآن: درباره قرآن می‌فرمایند: خدایا مرا به ختم کتابت که آن را نور نامیده‌ای توفیق عنایت کردی و آن را شاهد تمام کتبی که نازل کرده‌ای قرار داده‌ای و بر هر حدیث و قصه‌ای که آورده‌ای آن را برتری داده‌ای و آن را فرقان خواننده‌ای که فارق بسین حلال و حرام است (ص س، د ۴۲).

۲-۱-۲. حقایق قرآنی مکتوم و مفسران قرآن
انمه هستند: ... پروردگارا! تو این کتاب کریم را
بر پیامبر خود به اجمال فرو فرستاده‌ای و
حقایق مکتومش را در منتهای کمال و تفصیل
به قلبش الهام فرموده‌ای و علم قرآن را به نام
میراث به ما عطا کرده‌ای و ما را بر آنان که از
اسرار قرآن بی‌خبرند، شرف و فضیلت
بخشیده‌ای (ص س، د ۴۲).

۲-۱-۳. قرائت قرآن: امام سجاده علیه السلام در باب
قرائت قرآن و فواید آن می‌فرماید: خداوند!
چون ما را به تلاوت آن اعانت کردی، از
فضاحت و بلاغت آن بهره‌مند ساختی و... و
ما را به حساب مردمی گذار که بازیچه
آرزوها نیستند و از آرزوهای خویش فریب
نخورند... و در شبهای تیره و تار، قرآن مجید
را مونس ما ساز و از وسوسه‌های خطرناک
شیطان در پناه قرآن ایمن‌مان فرماید. در پناه
قرآن پای ما را از محیط معصبت بر کنار دار و
زبان ما را لال نشده از یاهوگویی لال ساز (ص
س، د ۴۲).

۲-۱-۴. اهمیت دین در مقابل دنیا: در
خصوص برتری دین نسبت به دنیا
می‌فرماید: خدایا هرگاه ما در مقابل دو
نقص قرار گیریم (نقص مربوط به دین و نقص
مربوط به دنیا) تو آن نقص را در امر دنیا که
سریع‌تر رو به فناست واقع گردان و از نقص

مربوط به دین که طولانی‌تر است ما را دور
ساز و پشیمانی ده (ص س، د ۹).

۲-۱-۵. نماز: می‌فرماید: ... خدایا، بر
محمد و آل او درود فرست و ما را بر اوقات
نمازهای پنج‌گانه، بسا حدود و احکام و
دستورهایی که تعیین نموده‌ای و واجباتی که
حکم به وجوب آنها کرده‌ای آگاهی ده و ما را
در نماز به منزله کسانی قرار ده که به مراتب و
منزلت آن آگاهی دارند و حافظ ارکان آن
هستند (ص س، د ۴۴).

۲-۱-۶. روزه و ماه مبارک رمضان:
می‌فرماید: و حمد برای خدایی است که ماه
خود را ماه رمضان قرار داد. ماه روزی، ماه
اسلام، ماه طهارت، ماه شست‌وشوی از
ناپاکیها، ماه قیام و آمادگی برای عبادت،
ماهی که در آن قرآن فرود آمد و... (ص س، د
۴۴).

۲-۱-۷. حج و عمره: از نظر امام سجاده علیه السلام
حج و عمره از مهم‌ترین اعمال عبادی است،
چنان که ایشان در پایان دعای چهل و هفتم
می‌فرماید: برای رضایت باقی عمر مرا
مصرف در اعمال حج و عمره گردان ای
خدای عالم (ص س، د ۴۷).

۲-۲. اطاعت و بندگی

در باب اطاعت و بندگی، زمینه‌های

تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۲۰۲-۱. تقوا: امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: پرهیزکاری و تقوا اساس بندگی خداوند است. آن حضرت در دعای هفدهم در این باره می‌فرماید: پروردگارا به روان نازنین محمد و آل محمد رحمت فرست و از پرتو مشعل هدایت ظلمات را در هم شکن و آن‌چنان که گمراهان از گناهان خویش لذت می‌برند کام ما را نیز از لذت صلاح و پرهیزکاری سرشار ساز و بازار توشه و تقوای ما را از وعده‌های شیطان بی‌نیاز دار ...

در همین خصوص امام سجاده علیه السلام در دعای بیست و پنج می‌فرماید: پروردگارا فرزندان مرا به زبور تقوا و بصیرت بیارای تا نیکو بینند و نیکو ببینند و در برابر فرمان تو مطیع و محکم باشند، دوستان تو را دوست بدارند و بندگان تو را به راه راست هدایت کنند و دشمنان تو را دشمن و از خویش برانند (ص س، د ۲۵).

۲۰۲-۲. عبادت و بندگی: امام سجاده علیه السلام عبادت و بندگی خداوند را بزرگ‌ترین مقام برای انسان می‌دانند که رسیدن به آن توفیقی از سوی خداوند متعال است: خدایا در هر یک از ساعات این روز از عبادت و شکر

برای ما نصیبی ده و گواهی صادق از فرشتگان بر اعمال ما. (ص س، د ۶) و مرا به کسالت و سهل‌انگاری در عبادت مبتلا مساز (ص س، د ۲۰). همچنین می‌فرماید: تا مهلت باقی است مرا به انجام عبادت توفیق بده (ص س، د ۲۰).

۲۰۲-۳. استغفار و طلب آموزش: می‌فرماید: خدایا، بر محمد و آل محمد درود فرست و مرا از معاصی بازدار و به اطاعت و ادراکن و بازگشت از گناه نصیب بفرما (ص س، د ۱۶).

۲۰۳. ذکر و دعا

در باب ذکر و دعا زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۲۰۳-۱. اشتیاق و تقرب به خدا: امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: ای منتهای حاجت حاجتمندان و نهایت هر مطلوب و آرزویی، ای آن که نیل به خواستها از اوست (ص س، د ۱۳).

۲۰۳-۲. نیازخواهی از خدا: امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: پس هر که ترمیم حالت نیازمندی خود را از تو بخواهد و رفع احتیاجاتش را طلب کند. (ص س، د ۱۳).

۲۰۳-۳. پساد خدا: امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: ای آن کس که یاد تو، به یاد آور تو شرف می‌بخشد و سپاس تو سپاسگزار تو

را سعادت‌مند می‌دارد (ص س، د ۱۱). می‌فرماید: هنگام گرفتاریها تو را خوانند و در سختیها به تو پناه آورند (ص س، د ۷).

جدول شماره ۲: بعد تربیت عبادی

بعد	ابواب	زمینه‌ها
تربیت در بعد عبادی	آموزش قرآن و احکام	قرآن - حقایق قرآنی، مکتوم است - قرائت قرآن - اهمیت دین در مقابل دنیا - نماز روز، و نما، مبارک رمضان - حج و عمره،
	اطاعت و بندگی خدا	تقوی - عبادت و بندگی - استغفار و طلب آرزوش
	ذکر و دعا	اشتیاق و تقرب به خدا - پند، خواهی از خدا - یاد خدا - نمازها و درخواستهای انسان - دوری از رنجها و همتها

۳- بعد تربیت اخلاقی

نصییم بفرما (ص س، د ۱۶).
 ۳-۱-۴. عدم اصرار به گناه: هدایت شده...
 توبه‌کننده و غیر گناهکار و غیر مصر به آن
 باشیم (ص س، د ۴۰).
 ۳-۱-۵. شرکت در مجالس صالحان: و
 مجالس صلحا را به وجود من رونق بخش
 (ص س، د ۴۱).

از منظر امام سجادی علیه السلام بعد اخلاقی
 تربیت دارای سه باب و شامل، صلاح و
 اصلاح، پیرایش صفات مذموم اخلاقی و
 کسب صفات حسنه اخلاقی می‌باشند:

۳-۱-۱. صلاح و اصلاح

در باب صلاح و اصلاح، زمینه‌های
 تربیتی که از امام سجادی علیه السلام به دست آمده،
 عبارتند از:

۳-۲. پیرایش صفات مذموم اخلاقی
 در باب پیرایش صفات مذموم اخلاقی،
 زمینه‌های تربیتی که از امام سجادی علیه السلام به
 دست آمده، عبارتند از:
 ۳-۲-۱. پرهیز از حسد، حرص، خشم، ضعف
 صبر، طمع، بد خوئی و لجاج، تمصبهای جاهلانه،
 هوس، غفلت، انجام معاصی و گناهان، نخوت و

۳-۱-۱. دوری از معاصی: و مرا از گناهان باز
 دار (ص س، د ۱۶).

۳-۱-۲. اطاعت امر خدا: و به اطاعت و ادایم
 کن (ص س، د ۱۶).

۳-۱-۳. توبه و انسابه: و بازگشت از گناه

غرور خشم و خشونت به زیردستان، سخن گفتن بدون اطلاع، از حد گذراندن آرزوها، نیرنگ، ریا، دست نیازی به سوی خلق: خدایا پناه می‌برم از هیجان حرص و تندی غضب و غلبه حسد و ضعف صبر و بردباری و قانع نبودن به اندک، و بدخویی و افراط در شهوت و خواهشهای نفسانی، و تعصب و نژادپرستی، و پیروی هوای و هوس و مخالفت با راه راست، و خواب غفلت و غرق در مهالک و امور خطیر، و بی‌اهمیت شمردن گناهان، و جلوه دادن طاعت خود و خودنمایی و مباهات ثروت و بدرفتاری با زیردستان و درباره آنچه علم نداریم سخن گفتن، و پناه می‌برم از اینکه خودپسندی را شعار سازم و دامنه آرزوها را وسعت دهم (ص س، د ۸).

۳.۳ کسب صفات حسنه اخلاقی

در باب کسب صفات حسنه اخلاقی، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده (علیه السلام) به دست آمده، عبارتند از:

۳.۳-۱. سعی در کسب صفاتی چون: عدالت، کظم غیظ، راستی و یکرنگی، کمک به محتاجان، اصلاح بین خلق، ترویج نیکی، پوشاندن عیب،

خوشرفتاری، تواضع و فروتنی، نیک‌سیرتی، متانت، سبقت در فضایل، ایثار، بخشش، ترک ملامت مردم، اعطا به مستحق، گفتن سخن به حق هر چند سخت باشد، عمل به خیر، اتحاد با مسلمانان و ترک بدعت پیشگان: خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست. مرا به زینت نیکان آرایش ده و به زیور تقوا ملبس گردان. توفیقم ده برای بسط عدالت، فرو خوردن غضب، خاموش کردن آتش نفاق و فساد، جمع‌آوری دور افتادگان، و صلح و اصلاح بین خلق‌ها، تسرویج نیکی، و پوشاندن عیبها، و خوشرفتاری و ملامت، و تواضع و فروتنی، و نیک‌سیرتی، و متانت، و سبقت در فضائل و ایثار، و بخشش زیادی مال به مستحقان و گفتن سخن به حق هر چند سخت باشد، و اندک و ناچیز شمردن عمل به خیر هر چند در قول و فعل بسیار باشد، و بسیار شمردن شر و زشتی در گفتار و کردار اگر چه اندک باشد. اینها و همه را با ملازمه طاعت همیشگی و اتحاد با مسلمانان و ترک بدعت پیشگان، و آن که بدعتی را به کار برد، به مرحله کمال و بی‌نقصی برسان (ص س، د ۲۰).

جدول شماره ۴: بعد تربیت اخلاقی

زمنه‌ها	ابواب	بعد
دوری از بدامی . اطاعت ابر خدا . توبه و انابه عدم اصرار به گناه . شرکت در مجالس صالحین	صلاح و اصلاح	تربیت در بعد اخلاقی
پرهیز از صفاتی چون حسد ، حرص ، خشم ، ضعف صبر ، طع و ...	پرهیز صفات مذموم اخلاقی	
کسب صفات حسنه اخلاقی مثل صبر و بردباری و تواضع و ...	کسب صفات حسه اخلاقی	

همان گونه بتربیت که از پادشاه ظالم و خودسر (ص س، د ۲۴).

۴-۲. تربیت فرزندان

در باب تربیت فرزندان، زمین‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۴-۲-۱. دعا برای فرزندان: خدایا به طول عمر فرزندانم و به اصلاح آنان و استفاده من از آنها بر من منت گذار و ص س، د ۲۵).

۴-۲-۲. تأمین فرزندان: و به رزق و روزیهایشان که به عهده من است فراوانی بخش (ص س، د ۲۵).

۴-۲-۳. دیندار بار آوردن فرزندان: و آنها را در زمره مردم نیکو کردار و اهل تقوا و پرهیز و واقف به امور دین و دنیا و شنوای حق و حقیقت قرار ده و ناصح و دوستدار شیفتگان به‌شمار آور (ص س، د ۲۵).

۴- بعد تربیت اجتماعی

از منظر امام سجاده علیه السلام بعد تربیت اجتماعی دارای چهار باب شامل، نیکی به پدر و مادر، تربیت فرزندان، صلح ارحام و روابط با همسایگان می‌باشد:

۴-۱. نیکی به پدر و مادر

در باب نیکی به پدر و مادر، زمین‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۴-۱-۱. دعا برای والدین: خدایا پدر و مادرم را برای شمول مرتبه عزت در پیشگاهت و درود از ناحیه تو برگزین، ای مهربان‌ترین مهربانان (ص س، د ۲۴).

۴-۱-۲. انجام وظایف در برابر والدین: (خدایا) وظایفم را درباره آنان به من الهام کن (ص س، د ۲۴).

۴-۱-۳. احترام به والدین و خشوع در برابر آنها: خدایا چنان کن که از ایتھ پدر و مادر

۴.۳. صله ارحام

در باب صله ارحام، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۴.۳.۱. حسن معاشرت: و مرا دارای اخلاقی بلند و نیک بنما... (ص س، د ۲۰).

۴.۳.۲. خوش رفتاری با افراد تحت تکفل: خدایا به تو پناه می‌برم از اینکه با افراد تحت تکفلم بدر رفتاری کنم (ص س، د ۸).

۴.۳.۳. محبت با خویشاوندان: ما را توفیق ده که در این ماه صله ارحام به جا آوریم و به آنان نیکی کنیم (ص س، د ۴۴).

۴.۳.۴. پیوند با بریدگان: و آن که از من دوری گزیده، من را به ملاقاتش خشنود گردان (ص س، د ۲۰).

۴.۴. روابط با همسایگان

در باب روابط با همسایگان، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده علیه السلام به دست آمده، عبارتند از:

۴.۴.۱. خیر خواهی برای همسایگان: خدایا بر محمد صلی الله علیه و آله درود فرست با بهترین وجهی درباره همسایگان و دوستان آنهایی که به حق ما آشنایی دارند و دشمنان ما را رانده‌اند کمک و یاری کن و ایشان را توفیق ده تا بتوانند سستهای تو را به جا آورند و... (ص س، د ۲۶).

۴.۴.۲. احسان و تفضل به همسایگان: و با احسان و تفضل، به همسایگان برسیم (ص س، د ۴۴).

جدول شماره ۴. تربیت در بعد اجتماعی

بهد	ابواب	زمینه‌ها
تربیت در بعد اجتماعی	نیکی به پدر و مادر	دعا برای والدین . انجام وظایف در برابر والدین . احترام به والدین و شمول در برابر آنان
	تربیت فرزندان	دعا برای فرزندان . تأمین فرزندان . دیندار و آرزو کردن فرزندان
	صله ارحام	حسن معاشرت . خوش رفتاری با افراد تحت تکفل . محبت به خویشاوندان . پیوند با بریدگان
	روابط با همسایگان	پیوندان خوب از همسایگان . نیک خواهی برای همسایگان . احسان و تفضل به همسایگان

۵. بعد تربیت اقتصادی

روزی دهندگی خداوند و تلاش برای روزی

از منظر امام سجاده علیه السلام بعد تربیت اقتصادی دارای دو باب شامل تأکید بر

می‌باشد:

۵.۱ تأکید بر روزی‌دهندگی خداوند

در باب تأکید بر روزی‌دهندگی خداوند، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده (ع) به دست آمده، عبارتند از:

۵.۱-۱ دعا برای وسعت رزق: رزق و روزی‌ام را به رسیدن آفت، تلف نکن و بر ثروتم بیفزای و بر آن برکت ده (ص س، د ۲۰).

۵.۱-۲ تعیین رزقی برای هر موجود زنده: برای هر ذی روحی رزقی معلوم و معین قرار داده. هر که خواهد از آنچه مقدر شده بکاهد قادر نخواهد بود و هر که خواهد بر آن بیفزاید نتواند. (ص س، د ۱).

۵.۱-۳ درخواست روزی فقط از خدا: سپاس خدایی را که باب نیازمندی به غیر از خودش را بر ما مسدود ساخت (ص س، د ۱).

۵.۱-۴ اعتقاد به عدالت خدا در تقسیم روزی: و سپاس اوراست به جای هر نعمتی که به ما عطا کرده به سایر بندگان گذشته و آنان که پس از این بیایند بخشیده و خواهد بخشید (ص س، د ۲۰).

۵.۲ تلاش برای روزی

در باب تلاش برای روزی، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاده (ع) به دست آمده، عبارتند از:

۵.۲-۱ سفارش به کار و تلاش در جست‌وجوی روزی: روز را روشن آفرید تا در طلب روزی و احسان او بکوشند و سبب نیل به مایحتاج آنها گردد و به منظور رسیدن به نیازهای عاجل دنیوی و کسب ذخیره اخروی در آن سیر و گشت نمایند (ص س، د ۶).

۵.۲-۲ پرهیز از حرص و آزمندی در معیشت: خدایا به تو پناه می‌آورم از حرص و... قانع نبودن به اندک (ص س، د ۸).

۵.۲-۳ اکتفا به حق خود: پروردگارا به تو پناه می‌برم از اینکه به حق خویش اکتفا نیاورم و از حد خویش پای به در برم و آنچه را که شایسته من نیست تمنا کنم. (ص س، د ۸).

۵.۲-۴ دوری از اسراف و تبذیر: خداوندایر محمد و آل محمد رحمت فرست و صرفه‌جویی را به من بیاموز و مرا از مردم شایسته و درست و از هادیان و راشدان و بندگان صالح قرار بده. (ص س، د ۲۰).

۵.۲-۵ انفاق در راه خدا: انفاق و بخششی که از مال خودم می‌کنم آن را سبب وصول به راه راست گردان (ص س، د ۲۰).

۵.۲-۶ تلاش معاش نباید انسان را از خدا باز بدارد: خدایا بر محمد و آل او صلوات فرست و افسر بی‌نیازی بر فرقم جای ده و کارهایی که انجام می‌دهم متضمن خیر و نیکی گردان و صداقت و خلوص در ارشاد و هدایت

نصیب گردان و چنان مال و منال بده که مرا به گمراهی نکشاند و... (ص س، د ۲۰).

جدول شماره ۵. بعد تربیت اقتصادی

بعد	ابواب	زمینه‌ها
تربیت در بعد اقتصادی	تأکید بر روزی‌دهدگی خدا	دعا برای صحت روزی - به وجود آمدن این اعتقاد که خدا برای هر موجودی روزی قرار داده - درخواست روزی فقط از خدا - اعتقاد به عدالت خدا در تقسیم روزی
	تلاش برای روزی	سفارش به کار و تلاش در جست‌وجوی روزی - پرهیز از حرص و آزمندی در معیشت - انکفا به حق خود - دوری از اسراف و تبذیر - تلاش معاش نیاید انسان را از یاد خدا غافل کند - اطلاق در راه خدا

۶- بعد تربیت سیاسی

دوستان اینان درود فرست؛ آنان که به مقام و منزلت ایشان اعتراف دارند (ص س، د ۴۷).

از منظر امام سجاد(ع) بعد سیاسی دارای دو باب شامل رهبری اولیای خدا و تبیین لزوم اطاعت از رهبری می‌باشند:

۶-۲ تبیین لزوم اطاعت از رهبری

در باب تبیین لزوم اطاعت از رهبری، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاد(ع) به دست آمده، عبارتند از:

۶-۲-۱ عدم طغیان در برابر رهبر: و از طغیان بر او منع کردی (ص س، د ۴۷).

۶-۲-۲ پیشی نگرفتن از رهبر: و اینکه کسی از او پیشی بجوید (ص س، د ۴۷).

۶-۲-۳ باز نماندن از رهبر: و اینکه کسی از او باز ماند (ص س، د ۴۷).

۶-۳ تأکید بر لزوم حفاظت

از مرزهای سرزمین اسلامی

در باب تأکید بر لزوم حفاظت از سرزمین

۶-۱ رهبری اولیای خدا

در باب رهبری اولیای خدا، زمینه‌های تربیتی که از امام سجاد(ع) به دست آمده، عبارتند از:

۶-۱-۱ ولایت‌مداری: پروردگارا! فرمان داده‌ای که بندگان تو از امام خویش پیروی کنند و بدین پیروی حق بندگی بگزارند... فرمان داده‌ای که فرمانش بپذیرند و آنچه نهی فرموده بپرهیزند و بر گفتارش پای نگذارند و بر دستورش پیشی نجویند. (ص س، د ۴۷).

۶-۱-۲ دوستی با اولیای خدا: ... خدایا بر

اسلامی، زمینه‌های تربیتی که از امام سجادی^{علیه السلام} به دست آمده، عبارتند از:
 ۶۳-۱. تشکیل نیروهای دفاعی و رزمی:
 عده و شمارشان (سپاهیان) را زیاد کن و سلاحهای آنها را بپرند و کاری نما

(ص س، د ۲۷).

۶۳-۲. آموزش سپاهیان: به سیاست جنگی
 آشنایشان کن و آنچه را نمی‌دانند بیاموز (ص
 س، د ۲۷).

جدول شماره ۶. بعد تربیت سیاسی

بعد	ابواب	زمینه‌ها
تربیت در ابعاد سیاسی	رهبری اولای خدا	ولایت مداری - دوستی با اولای خدا
	تئین لزوم اقامت از رهبری	عدم طغیان در برابر رهبر - پیشی نگرفتن از رهبر - ازان نماندن از رهبر
	حفظ حاکمیت اسلامی	ناکوه بر لزوم حفاظت از مرزهای سرزمین اسلامی - تشکیل نیروهای دفاعی رزمی - آموزش سپاهیان

بحث و نتیجه‌گیری

ائمه معصومین^{علیهم السلام} در مواجهه با مسائل عصر خویش شیوه‌های خاصی داشته‌اند، به طوری که برای راهنمایی پیروان خود، خطبه‌هایی ایراد کرده، نامه‌هایی نوشته و یا کلمات حکمت‌آمیزی ابراز کرده‌اند. واضح است که بخشی از آن اعمال، ناظر به شرایط خاص زمانی و مکانی ایشان است، ولی لزوماً وابسته به گذشته نیست. به عبارت دیگر، میراث امامان، فراتر از زمان و مکان و ارائه‌کننده قواعد عمومی و اصول کلی در

زمینه اعتقادات، اخلاق و جنبه‌های مختلف شریعت است. در این راستا باید اذعان داشت:
 (۱) گرچه ابعاد، ابواب و زمینه‌هایی که در این مقاله به آن اشاره شده ناظر به عملکرد امام سجادی^{علیه السلام} در شرایط آن روز جامعه اسلامی است، اما به دلیل جامعیت و اصالت آنها و اینکه ریشه در وحی دارد، هم‌اینک نیز برای ایجاد یک ساختار قوی و نظام‌مند برای تعلیم و تربیت کشور اسلامی، می‌تواند بسیار مؤثر و راهگشا باشد.

۲) نتایج پژوهش، تبیین نظری ابعاد تربیت اسلامی از منظر پیشوای چهارم شیعیان است. برای استفاده از نتایج آن در تعلیم و تربیت کشور باید دست‌اندرکاران و برنامه‌ریزان با انتخاب ابعاد و مبانی تربیت اسلامی به عنوان استراتژی راهبردی، به تدوین برنامه‌های مناسب آموزشی و درسی همسو با اهداف تربیت اسلامی و روشهای تدریس مناسب آنها پرداخته و فعالیتهای آموزشی را چنان برنامه‌ریزی نمایند که این فعالیتهای محملی برای تحقق انسانیت حقیقی دانش‌آموزان به معنای انسان اسلامی باشند.

۳) برنامه‌ریزان تربیتی در سطوح مختلف با عنایت به نتایج پژوهش، لازم است به ابعاد شش‌گانه و ابواب مطرح در هر یک از آنها توجه داشته و با عنایت به زمینه‌های مصداقی مطرح شده، فرصتها و زمینه‌های عملی و تجربی را برای تمرین، ممارست و کسب تجربه دانش‌آموزان فراهم آورند.

۴) مربیان می‌توانند با الگو قرار دادن سیره ائمه اطهار(ع) به عنوان برترین مربیان عالم، نقش کلیدی خود در تربیت را به نحو احسن ایفا نمایند.

منابع و مأخذ

۱- ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، تصحیح و

- تعلیق سید هاشم رسولی محلاتی، انتشارات علامه، تهران، ۱۳۸۰ق.
- ۲- ابراهیمی‌فر، علی اصغر، نگاهی به مبانی، اصول و اهداف تربیت در صحیفه سجادیه، قم، نشریه معرفت سال یازدهم، شماره شش، پیاپی ۵۷، ۱۳۸۱، ویژه علوم تربیتی.
- ۳- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، چاپ سوم: انتشارات مدرسه، تهران، ۱۳۷۴.
- ۴- پیشوائی، مهدی، سیره پیشوایان، چاپ ششم: مؤسسه تحقیقاتی امام صادق(ع)، قم، ۱۳۷۶.
- ۵- حسینی عاملی، جعفر، درسها و بحثها در تاریخ و اسلام (مجموعه مقالات).
- ۶- خامنه‌ای، سید علی، پژوهشی در زندگی امام سجاد، نشریه دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی، چاپ اول، شماره ۶۳، تهران، ۱۳۶۱.
- ۷- سبحانی، جعفر، مقدمه کتاب سیره پیشوایان، چاپ ششم: مؤسسه تحقیقاتی امام صادق(ع)، قم، ۱۳۷۶.
- ۸- شهیدی، سید جعفر، زندگی علی بن الحسین(ع)، چاپ اول: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۵.
- ۹- _____، تاریخ تحلیلی اسلام تا پایان اموی، چاپ ششم: مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵.
- ۱۰- شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۳۷۸ه.ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، دارالاضواء، بیروت.
- ۱۱- صحیفه سجادیه، ترجمه سپهر خراسانی، انتشارات اشراقی، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۲- صفایی مقدم، مسعود، اصول و اهداف تعلیم و تربیت از دیدگاه امام سجاد(ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ۱۳۶۶.
- ۱۳- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱.
- ۱۴- مدرسی، سید محمد تقی، امامان شیعه و جنبشهای مکتبی، ترجمه حمیدرضا آزریر، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵.
- ۱۵- مدنی، سید علیخان، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سیدالساجدین، مؤسسه آل البیت، قم.